

**İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE
ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ ve
TAHAMMÜL AHLÂKI-IV
(MODERN DÖNEM)**

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
وقف دراسات العلوم الإسلامية
THE FOUNDATION FOR RESEARCH IN ISLAMIC SCIENCES

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 35
Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 109

Kitabın Adı

İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı IV

ISBN : 978-605-351-541-8

Sertifika No: 50201

Koordinatör:

Prof. Dr. Murat SERDAR

Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi

Editörler

Prof. Dr. Murat SERDAR

Doç. Dr. Cahit KARAALP – Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ARCA

Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi

Sayfa Tertibi

Dr. İsmail KURT

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı

1. Basım

İstanbul, Kasım 2022

1000 adet basılmıştır

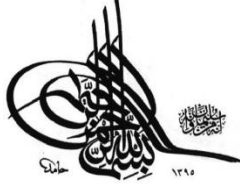
Baskı, Cilt

Seçil Ofset

100. Yıl Mahallesi, Massit Matbaacılar Sitesi, 4. Cadde, No. 77

Bağcılar, İstanbul (0212) 529 06 15 info@secilofset.com

Sertifika: 44903

İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ ve TAHAMMÜL AHLÂKI-IV (MODERN DÖNEM)

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı

07-08 Ekim 2022

**Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
Toplantı Salonu**

İstanbul 2022

® Bütün hakları mahfuzdur. Bu kitap İslâmî İlimler Araştırma Vakfı tarafından yayına hazırlanmış olup tebliğlerin ilmi ve fikrî muhteva ile dil bakımından sorumluluğu tebliğ sahiplerine, te'lif hakları İSAV'a ait olup Bağcılar Belediyesinin desteği ile basılmıştır. *Kıtapta yer alan çalışmalar hakem heyetinden geçmiş ve "Kıtap bölümü" olarak değerlendirilmiştir.*

Toplantıyı Tertipleyenler:

**Muş Alparslan
Üniversitesi**

I- MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ

Muş Alparslan Üniversitesi Külliyesi, 49250- MUŞ

Telefon: 90(0436) 249 49 49 - Fax 90(0436) 249 13 18

e-posta: bilgi@alparslan.edu.tr - web: www.alparslan.edu.tr

II- İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI(İSAV)

Kızıtaşı, Kâmil Paşa Sokak, No. 5; Fatih-34080/İstanbul

Tel: +90 (0212) 523 54 57 – 523 74 36 Faks: 523 65 37

Web Sitesi: <http://www.isavvakfi.org> – isav.org.tr

e-posta: isav@isavvakfi.org – isav@isav.org.tr

Kütüphane Bilgi Kartı:

İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı-IV/ Editörler: Murat SERDAR, Cahit KARAALP, Abdullah ARCA, İstanbul: Kitap Dünyası, 2022, 632 s., 16x23,5 cm.

ISBN : 978-605-351-541-8

1. Kur'ân, 2. Toplum, 3. Fıkıh; 4. Dinî ve Sosyal Hayat; 5. Hukuk Tarihi

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı(İSAV)'ın hediyesidir.

MEHMET AKİF'İN KADER ANLAYIŞI VE 19. İLE 20. ASIR MÜSLÜMANLARININ KADER ANLAYIŞINA YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ *

Hasan KAYA *

Giriş

İnsanlığın üzerinde en çok kafa yorduğu konulardan biri hürriyet problemidir. Müslümanların düşünce geleneğinde önemli bir yer işgal eden; İslam akaidinde kader başlığı altında incelen bu mesele, Allah'ın bilgi ve iradesinin insan iradesiyle ilişkisi bağlamında ele alınmıştır. Kaderin nasıl anlaşılması gerektiği hususu, İslam düşünce tarihindeki farklılaşmalar, mezhepler ve fikir akımlarının oluşmasında büyük etkiye sahip olmuştur. Kader konusu, sosyopolitik ortamın tesiriyle dönemlere ve şartlara göre farklı şekillerde anlaşılmıştır.

Dünya tarihi ve İslam dünyası için kritik bir dönem olan 19 ve 20. yy'da müslüman mütefekkirler yoğun olarak özeleştirici yapma ihtiyacı duymuş, dînî kavram ve terminolojiyi sorgulayarak yeniden yapılandırma ve yorumlama yoluna girmişlerdir. Bu içe dönük sorgulamayı yapanlardan biri de Mehmet Akîf'tir. O, Müslümanların içerisinde bulundukları sıkıntılı durumun izahını *kader* ile yapan anlayışa, Müslümanların ihtişam döneminden hareketle şöyle itiraz etmektedir:

“O ihtişamı elinden niçin bıraktın da,
Bugün yatıp duruyorsun ayaklar altında?
<<Kadermiş!>> Öyle mi? Hâşâ bu söz değil doğru;”¹

Akîf'in itiraz noktasını, insanların başarısızlıklarını örtmek ve sorumluluktan kaçmak için sığındıkları kader nazariyesi oluşturmaktadır. Bu anlayış insan iradesini tasfiye ederek sorumluluğu bütünüyle Allah'a

* Bu bildiri metni, 2009 yılında Yrd. Doç. Dr. Ahmet Bağlıoğlu danışmanlığında tamamladığım *Mehmet Akîf Ersoy'un Dini ve Siyasî Fikirleri* adlı Yüksek Lisans Tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

* Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, hasan.kaya@alparslan.edu.tr

¹ Mehmet Akîf Ersoy, *Safahat*, haz. Mehmet Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: İnkılâp, 2003), 229.

yükleme şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Akif ise Allah'ın adil oluşu ile insan iradesini ön plana çıkararak insanın bu sorumluluktan kurtulamayacağını ve bu düşüncenin “zavallı avam” tarafından benimsendiğini ifade etmektedir.²

1. Akif ve Cebri Kader Anlayışı

Akif'in eleştirerek karşı çıktığı kader anlayışının İslam mezhepleri tarihindeki kökenlerine baktığımızda, Cebriye ekolünün kader telakkisi karşımıza çıkmaktadır. Cebriye, iradi manada insana herhangi bir kudreti atfetmeyi uygun bulmadığından, İslam kaynaklarında geçen *iradî kudretin* insan için kullanımını mecazdan ibaret görüp; her şeyin yapıp edeni olarak Allah'ı görür ve insanın herhangi bir sorumluluğunun olmadığı neticesine varır.³

Cebri kader nazariyesine şiddetle karşı çıkan Şair'in, bazı dizelerine bakıldığında, insanın iradesini önemsemediği; hatta her şeyin yüce bir güç olan Allah tarafından belirlendiği ve insanın bu gündelik yaşama hiçbir şekilde etkide bulunamadığı manalarına gelebilecek ifadelere yer verdiğini görmekteyiz.

“İlâhî, emrinin âvâre bir mahkûmudur âlem;
Meşîyyet sende, her şey sende... Hiçbir şey değil âdem!
Fakat hâlâ vücûd isbât eder, kendince, hey sersem!”⁴
“İlâhî, <<Mâlîke'l-mülk'üm>> diyorsun... Doğru, âmennâ.
Hakîkî bir tasarruf var mıdır insân için? Aslâ!
Eğer almışsa bir millet, edip bir mülkü istîlâ;
Eğer vermişse bir millet bütün bir mülkü bî-pervâ;
Alan sensin, veren sensin, senin hükmündedir dünyâ.”⁵
“İlâhî, en asîl akvâmı alçaltırsın istersen;
Dilersen en zelîl eşhâsa izzetler verirsin sen!
Bu haybetler, bu hüsrânlar bütün senden, bütün senden!”⁶

² Ersoy, *Safahat*, 229, 230, 249.

³ Muhammed Abdülkerîm Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal İslâm mezhepleri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 89; Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fak. Vakfı, 2001), 165-166; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2010), 285.

⁴ Ersoy, *Safahat*, 175.

⁵ Ersoy, *Safahat*, 175.

⁶ Ersoy, *Safahat*, 176.

Akif, buna benzer başka dizelerin de yer aldığı *Hakkın Sesleri*'ni Âl-i İmrân suresinin 26. Ayetini⁷ tefsir mahiyetinde 9 Ocak 1913 tarihinde yazmıştır. Bu dönem, Uluslaşma hareketlerinin tetiklediği Balkan Savaşı ile birlikte, İslam dünyasının koruyucusu ve birleştiricisi olan Osmanlı'nın dağılmaya yüz tuttuğu döneme denk gelmektedir. Akif, imparatorluğun parçalanmışlığının verdiği elem ve ıstırapla bunları şiire dökmektedir.⁸ Şiirin son bölümünde O, duygusallaştığını ve daha önce söylediklerinin hatalı olduğunu “Sus ey dîvâne! Durmaz kâinâtın seyr-i mu’tadî.”⁹ mısraıyla itiraf etmekte ve mevcut olumsuz durumun sorumluluğunun insanlarda olduğunu haykırmaktadır. Şair’in kullandığı “Sus ey dîvâne” ifadesi, daha önce yazdıklarının mantıklı ve tutarlı bir anlayışın ürünü olmayıp, duygusal bir ruh halinin dışı vurumu olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁰

Aslında düzyazıları olduğu halde sadece şiirden hareketle bir kişinin düşünce dünyasını anlamaya çalışmak mahzurlu olabilir. Çünkü şiirde duygu dili daha çok ön plana çıkarken; nesirdeyse akıl ve muhakeme daha çok ön

⁷ “Ya Muhammed, de ki: “Ey mülkün sahibi olan Allah’ım, sen mülkü dilediğine verirsın; sen mülkü dilediğinin elinden alırsın; sen dilediğini azîz edersin; sen dilediğini zelîl edersin; hayır yalnız senin elindedir; sen, hiç şüphe yok ki her şeye kadersin.”

⁸ *Safahat*’ın beşinci kitabı olan Hatıralar’da geçen “Ey âlem-i İslâm’ı ezen, inleten Allah!” şeklindeki ifadeleri de bu muvacehede değerlendirmek doğru olacaktır. Burada da Balkan Harbi sonrası başlayan Cihan Harbi’inin olumsuz atmosferi Şair’i böyle söyletmektedir. Bu söylemi, Peygamber döneminde, çekilen eziyetlere dayanamayan Müslümanların, insanların gücünü aşan bir çaresizliğin ifadesi olarak, *Allah’ın yardımı ne zaman gelecek!*, terennümüyle dile getirdikleri; Allah’tan yardım bekleyen ve psikolojik destek isteyen durumlarına benzetmek yanlış olmasa gerek. Şiirin devamında gelen “Artık bize göster ki o ferdâyı: Bunaldık!” ifadesi, Şiirin bütünü göz önüne alınarak değerlendirildiğinde bu yorumumuzu haklı çıkartmaktadır. Şiirin tamamı için bkz. Ersoy, *Safahat*, 263-264. Tevhîd yâhud Feryâd adlı şiirde de Cebrî kader akidesi ile örtüşen ifadelere yer veren Şair, bu durumun farkındadır. Akif bu şiirde, “Cebrî değilim... Olsam İlâhî ne suçum var?” derken hem Cebrî düşüncede olmadığını vurguluyor hem de bu dizeden önceki mısraların, çaresizliğin verdiği eleminden kaynaklı bir feryat olduğuna işaret ediyor. Şiirin tamamını değerlendirmek için bkz. Ersoy, *Safahat*, 15-19.

⁹ Ersoy, *Safahat*, 177.

¹⁰ Akif fikir dünyasını ortaya koymaya çalışan araştırmacıların kader konusunu ele alırken, Cebrî bir şekilde anlaşılmaya müsait olan ifadeleri hiç gündeme getirmemiş olmaları parçacı anlama problemi olarak karşımıza çıkmakta ve dolayısıyla bu bakış açısı, Akif’i bütüncül olarak anlamaya engel olmaktadır. Kader ve Tevekkül konusu için bkz. R. İhsan Eliaçık, *Mehmet Akif Ersoy* (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2004), 47-56.

plandadır. Dolayısıyla Akif'in kader konusunda çelişkili görünen fikirlerini tespit etmede, nesri merkeze alarak şiiri yorumlamak daha doğru bir yöntem olacaktır.¹¹

Bu yöntemle konuyu ele aldığımızda Mehmet Akif'in, Beyazıt Kürsüsü'ndeki vaazında Al-i İmran suresi 26. ayetin tefsirini, insan hürriyeti ve sorumluluğu bağlamında, şu şekilde yaptığını görmekteyiz: "Vakıa Cenab-ı Hak "Malikü'l mülküm" diyor; bu âlemde istediği gibi tasarruf eder; dilediğinden alır, dilediğine verir; istediğini i'zaz eyler, istediğini tezvil eder. Bunda şüphe yok. Fakat hiçbir kavim gösterilemez ki kendisi, zillate, esarete, mahkûmiyete istihkak kesbetmeden inkıza gitmiş olsun; hiçbir millet görülemez ki mülküne sahip olmak istidadını gaip etmeden vatan elinden çıkmış bulunsun."¹²

Akif'in Sebilürreşad'daki bir makalesinde, tevekkülün tembellik ile bağdaşmayıp; azim ile birlikte anılması ve açıklanması gerektiğini ifade ettikten sonra sözü kader ve kaza konusuna getirerek yaptığı Muhammed Abduh referanslı şu izahat, kendisinin Cebri kader akidesi hakkındaki düşüncesini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir.¹³

¹¹ Akif'in nazmı ve nesri bu bağlamda değerlendirilmediğinden olacak ki kader konusunda ömrünün sonuna kadar sistematik bir kader anlayışı ortaya koymadığı ve Cebri kader ile Mutezile arasında gidip geldiği şeklinde izahatlar yapılmıştır. Bkz. Meliha Macit, *Mehmet Akif Ersoy'un Geleneksel Dinî Anlayışa Eleştirisi* (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2006), 17-26.

¹² İsmail Hakkı Şengüler (ed.), *Mehmed Âkif Külliyyatı* (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1990), c. 9: 181-183.

¹³ Şengüler, *Külliyyat*, c. 9: 171. Cerrahoğlu, Akif ile Abuh'un bütün doktrin meselelerinde birbirlerinden hiç ayrılmadığını ifade ederek kaza ve kader konusu örnekleminden hareketle uzun bir pasaj nakleder. Bu pasajda Akif, kaza ve kader konusunun iman esaslarından olduğunu ve Batı'nın bu konudaki düşüncesinin vehimlere dayandığını belirtir. Bu bağlamda Akif Batı'nın, - Müslümanların her türlü olumsuz duruma, yoksulluğa ve sefaletle kader akidesi gereği rıza gösterdikleri şeklindeki- fikriyatına karşı çıkarak kaza ve kadere imanın Cebriyye'nin görüşü ile aynı anlama gelmeyeceğini vurgular. Bu reddiyeden sonra da kaza ve kaderin nasıl anlaşılması gerektiği ile ilgili olarak uzun bir bölüm aktarır. Ancak bu bölüme gerek Şengüler'in, gerek Abdulkadiroğlu'nun gerekse de Doğrul'un, Akif'in makale ve hutbe ile vaazlarını derledikleri eserlerinde rastlamadığımız için buraya alıntılanmadık. Akif'e nispet edilen açıklama ve Cerrahoğlu'nun yorumları ile ilgili olarak bkz., A. Cerrahoğlu, *Bir İslam Reformatörü Mehmet Akif* (İstanbul?, 1964), 12-15.

“Şeyh Muhammed Abduh’un dediği gibi kaza ve kader akidesi Cebrîlik şenaatinden tecerrüd ederse azim, cür’et, istihkar-ı hayat, şecaat gibi secâyâ-yı fâzılanın kâffesi bu akidenin etrafında pervane gibi dönmeye başlar”

Safahat’ta yer alan Cebrî ifadeler Kerim Sadi’nin¹⁴ da dikkatini çekmiş olacak ki Akif hakkında: “... şair, olayları İslam fatalizmi¹⁵ açısından görmeye alışkındı.” ifadesini kullandıktan sonra şu değerlendirmeyi yapma gereği duymuştur: “Lakin, şunu da kaydedelim: Bu fatalizm, cennet kapılarını açan beyaz tırpanlı iskeletin kucağına gülerek atılmak ve Allahın va’dettiği zaferi mukadder bilmektir. Gümüş ayaklı filleri ve yakut kakmalı silahlarıyla muhteşem iran ordularını çil yavrusu gibi dağıtan yırtık burnuslu Arap akıncısını hatırlayacağız.”¹⁶

Dolayısıyla Cerrahoğlu, Akif’e nispet edilebilecek Cebrî anlayış/fatalizmi, Allah’ın Müslümanlara kesin bir va’di olduğuna inanmak şeklinde değerlendirmiş; Akif’in, çöküş ve yıkılış devirlerinin ayakları köstekleyen pasif kaderciliğini reddettiğini dile getirerek, insan iradesi ve sorumluluğunu merkeze aldığını kabul etmiştir.

Orhan Okay ise Akif’in ilk dönem yazdığı şiirlerden olan *Tevhid Yahud Feryad*’da cebrî ifadelerin yoğunlaştığına dikkatleri çekerek bunu, doğu ile batı arasında kalan 19. asrın ikinci yarısından sonraki edebiyatçıların genel bir yönelimiyle izah eder. O’na göre *Safahat*’ın üçüncü kitabı olan *Hakkın Sesleri*’nde de *Tevhid Yahud Feryad*’ı çağrıştıran ifadeler bulunmakla birlikte, bunları dönemin problemlerine karşı halkın gösterdiği tepkinin izahı olarak anlamalıyız. Ayrıca Akif’in eserlerinde insan iradesini

¹⁴ Çalışmasında kullandığı farklı üslupla dikkatimizi çeken Kerim Sadi eserde A. Cerrahoğlu müstearını kullanmıştır. Kendisinin “hayatını Türkiye’de Sol’un ve Sosyalizm’in tarihini araştırmaya adanmış, ömrünü Marksizm’in en güçlü muhaliflerine, hatta bazı yandaşlarına —hem de 1930-40lı yıllarda— eleştiriler yazmakla” geçirmiş ve yüz’ü aşkın müstear isim kullanan Kerim SADİ olduğunu Cündioğlu’ndan öğreniyoruz. Bkz. “Yeni Şafak - Dücan Cündioğlu - Bir adam düşününüz ki... - 2.7.2006” (Erişim 29 Eylül 2022).

¹⁵ “Bütün insan eylemlerinin hatta bütün olup bitenlerin önceden belirlenmiş olduğunu dolayısıyla da bu olayların gelişim çizgisini değiştirmeye yönelik bütün girişimlerin, bütün çabaların boşuna olduğunu söyleyen öğreti. Bir dünya görüşü olarak yazgıcılık kadere, alinyazısına boyun eğme tutumudur; insanının önceden belirlenmiş olduğundan kaderini, yazılmış yazısını değiştirmeyeceğine inanmasıdır.” Bkz. Abdülbâki Güçlü - vd, *Felsefe Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 1591.

¹⁶ Cerrahoğlu, *İslam Reformatörü*, 2-3.

vurgulayan ifadelerin teslimiyetçiliği ön plana çıkaranlarla kıyaslanamayacak derecede fazla olduğunu da göz ardı etmemeliyiz.¹⁷

2. Kader Meselesini Anlamada Anahtar Kavram: Sünnetullah

Tabiat ve toplumda geçerli olan kaideleri ifade etmek için kullanılan Sünnetullah kavramı “Allah’ın yaratma ve yönetmesinde öteden beri süregelen ve değişmeyen uygulaması” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁸ Akif, sünnetullah ifadesini doğrudan kullanmamakla birlikte bu hususta şunları söyler:

“Kitabullah’daki sünnet Resulullah’ın sünneti değildir... Kur’an’ın sünneti ise Cenab-ı Hak’ın ezeli ve ebedi olan kanunu demektir. Evet, Allahu Zü’lcelâl’in bu âlem-i hilkatte cari birçok kanunları var. Cemadatta, nebatatta, hayvanatta, yıldızlarda, aylarda, güneşlerde, dağlarda, denizlerde, yerlerde, göklerde elhasıl bizim bildiğimiz, bilmediğimiz ne kadar mahlûkat varsa bunların hepsinde ayrı ayrı kanunları caridir.”¹⁹

İnsanlar için geçerli olan kanunların Müslümanlarla ilgili boyutuna dikkatleri çeken Akif, kurtuluşun bu kaidelere uymaktan geçtiğini şu sözlerle ifade eder:

“Evet, milletlerde cari olan kanunun mahiyetini biz Müslümanlar doğrudan doğruya Cenab-ı Hak’dan öğreniyoruz: Ümmet-i İslamiye’nin dünyada, ukbada felahını, necatını, saadetini, refahını, samanını temin eden evamir-i ilahiye yok mu, işte onların her biri Allah’ın bir sünneti yani bir kanunudur.”

“Bu kanunlar va’z-ı ilahi olduğu için insanların tertip ettikleri kanunlar gibi ömürsüz değildir. Ta ezelde meşiyet-i ilahiye muktezasınca ibda olunan bu hükümlerin, bu ahkâmın, bu kavaninin hiçbir maddesi, hatta hiçbir kelimesi, hiçbir noktası değişmez. Bunun böyle olduğunu Kitabullah da bize sarahaten bildiriyor.”²⁰

¹⁷ M. Orhan Okay, “Kader ve İrade Problemi Karşısında Mehmet Âkif”, *Türk Kültürü* XXV/286 (1987), 67-68, 70.

¹⁸ İlyas Çelebi, “Sünnetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2010), 38/159.

¹⁹ Şengüler, *Külliyat*, c. 9: 274. Akif’in Allah tasavvuru ve sünnetullah konusuna yaklaşımı için bkz. Hasan Kaya, *Mehmet Akif Ersoy’un Dini ve Siyasi Fikirleri* (Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2009), 55-62.

²⁰ Şengüler, *Külliyat*, c. 9: 274-275. Ayrıca bkz. Şengüler, *Külliyat*, c. 9, 182.

Akif, *Safahat*'ta da sünnetullah konusunu işler. Bütün hadiselerin “Fıtratın ahkâmı”na uygun olarak cereyan ettiğini ve çalışmaktan başka çıkar yol olmadığını belirtir.

“Ne sandın? Fıtratın ahkâmı hiç dinler mi feryâdı?
Bugün sen kendi kendinden et ancak imdâdı;
Evet, sen kendi ikdâmınla kaldır git de bîdâdı.
Cihan kânûn-i sa'yin, bak, nasıl bir hisle münkâdı!
Ne yaptın? <<Leyse li'l-insâni illâ mâ-se'â>> vardı!..”²¹

Akif, geçmiş milletlerin hükümlerinin son bulması ve kavimlerin helakını, Allah'ın koyduğu kanunların neticesi olarak değerlendirir. İnsanların bu kanunlara uygun davranmaları gerektiğini, aksi halde hiç kimse için değişmeyecek olan bu ilkeler gereği milletlerin güçlerini yitirip, hâkim konumdayken mahkûm duruma düşebileceklerini ifade eder. Onun bu bağlamda sarf ettiği şu cümleler kaderle ilgili fikriyatı hakkında da bize malzeme sunmaktadır:

“Geziniz dünyayı; arza, semaya bakınız; muhtelif kıt'alardaki harabeleri görünüz; sizden evvel geçmiş milletlerin tarihini okuyunuz. Göreceksiniz ki hepsi aynı esbab, aynı şerâit tahtında mahv olmuşlardır. Çünkü aynı esbab, aynı netayıcı tevlid eder.”²² *Aynı sebebin aynı neticeyi doğurduğu* fikrinin, felsefedeki ifadesi determinizm²³ olup, İslam düşünce tarihinde Kindi, Farabi ve Mutezîli alimlerin bu prensibi kader bağlamında ele alıp farklı şekillerde benimsedikleri görülmektedir.²⁴ Bilindiği üzere akılcılığı ile ön plana çıkmış olan Mutezile Mezhebi kader konusunda, Cebriyye'nin tam karşısında yer alır ve insanın kendi fiillerinin yaratıcısı

²¹ Ersoy, *Safahat*, 177. Son dizede Necm Suresi 39. ayete vurgu yapılmıştır: “İnsan için kendi sa'yinden (çalışmasından, emeğinden) başka bir şey yok.”

²² Şengüler, *Külliyat*, c. 9: 182-183.

²³ Determinizm (Belirlenimcilik): “Ayrım gözetmeksizin dünyadaki tüm olayların daha önce gerçekleşmiş başka olayların sonucu olduğunu, söz konusu bu olayların zorlamasıyla yeni olayların oluştuğunu savunan görüş. Olaylar arasında nedensellik ilişkisi olduğunu savunan belirlenimcilikte gelecekte ortaya çıkacak olaylar, geçmişte ortaya çıkmış olayların kesinliği ve değiştirilemezliği oranında kesin ve de değiştirilemez olaylardır. Daha geniş bilgi için bkz., Abdülbaki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara 2003. Mutezîli alimlerin Nedensellik hakkındaki kanaatleri ve bu ilkeyi açıklamada ortaya koydukları farklı çözümler için bkz. Muhammed Ammara, *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Ekin Yayınları, 1998), 191-208.

²⁴ M. Saim (Mustafa Saim) Yeprem, *İrade hürriyeti ve İmam Mâtürîdî* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1997), 232-233, 238, 242.

olduğunu; Allah'ın buna herhangi bir müdahalesinin olmadığını savunmaktadır.²⁵

Mehmet Akif'in, "aynı esbab, aynı netayici tevîd eder." derken, felsefi bir çözümleme yaparak konunun teorik boyutunu ortaya koymak gibi amacının olmadığı kanaatindeyiz. O, Müslümanları tembellik ve miskinlikten kurtarmak; pratikte onlara fayda sağlamak için nedensellikten bahsetmekte; onların ümitlerini yeşertmeye çalışmaktadır. Akif'in bütün çabası bu yöndedir. Fatih Kürsüsünde'de yer alan şu ifadeler, onun bu kaygısının ürünüdür:

"Kader ferâiz-i îmâna dâhil... Âmennâ...

Fakat yok onda senin sapmış olduğun ma'nâ.

Kader: Şerâiti mevcûd olup da meydanda,

Zuhûra gelmesidir mümkünâtın a'yânda."²⁶

Bu dörtlükteki son iki dize Akif'in katı bir determinist olmadığını da ortaya koymaktadır. Buradaki *mümkînat*;²⁷ meydana gelme ihtimalinin, meydana gelmeme ihtimaline denk olması diye tanımlayabileceğimiz bir terim olduğundan, Akif'in, olaylar arasında zorunlu bir sebep-sonuç ilişkisinin varlığını benimsemediğini söyleyebiliriz. Eliaçık ise yukarıdaki dizelerden hareketle, Akif'in bu ifadelerinin tipik bir Mutezile kelamını çağrıştırdığını ileri sürmekte; ancak, *Safahat*'ta yer alan ve Cebrî kader nazariyesini çağrıştıran ifadeleri hiç gündeme getirmemektedir.²⁸ Kaldı ki aynı şiirin devamında kader ile ilgili dile getirdiği şu ifadeler, Ehl-i sünnet kader akidesiyle²⁹ birebir örtüşmektedir:

"Kader nedir, sana düşmez o sırrı istiknâh;

Senin vazîfen itâ'at ne emrederse İlâh.

O, sokmak istediğin, şekle girmesiyle kader;

Bütün evâmiri Şer'in olur bir anda heder!

Neden ya, Hazret-i Hakk'ın Resûl-i Muhterem'i,

Bu bahsi men' ediyor mü'minîne boş yere mi?"³⁰

²⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Ammara, *Mutezile*, 109-153.

²⁶ Ersoy, *Safahat*, 231.

²⁷ Mümkînat ifadesinin tanımıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, 68-69.

²⁸ Eliaçık, *Mehmet Akif*, 49.

²⁹ İslam alimlerinin ekseriyeti ve Ehl-i sünnet'in bu konudaki fikri için bkz. Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, 292.

³⁰ Ersoy, *Safahat*, 231.

Akif, pasif kader anlayışına yönelttiği itirazını, Hz. Ömer'in bakış açısıyla destekler. Hz. Ömer döneminde Suriye'nin fethi sırasında Veba hastalığının olduğu bölgeye girilip girilmemesi konusu, ashap arasındaki ihtilafa sebep olmuş ve yapılan istişareler sonucunda Hz. Ömer o bölgeye girmeme kararı alarak geri çekilmişti. Bu durum ordu komutanı olan Ebu Ubeyde'nin, “Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsunuz” şeklindeki itirazına neden olunca Hz. Ömer'in cevabını Akif şöyle şiire dökmektedir:

“Şu var ki bir kaderu'llâhtan kaçarken biz,
Koşup öbür kaderu'llâha gitmedeyiz.
Zemîni otlu da etrâfı taşlı bir derenin
İçinde olsa deven, yâ Ebâ Ubeyde, senin;
Tutup da onları yalçın bayırda sektirsen,
Düşün: Kaderle değildir şu yaptığın da nedir?>>³¹

Hz. Ömer'in bu cevabına Abdurrahman ibn Avf'ın Peygamberden rivayet ettiği veba hadisi* de eklenince sahabenin bu konudaki ortak kanaati Akif'in ifadelerine şöyle yansır:

“Muhâcirîn-i Kureyş'in, kibâr-ı Ashâb'ın,
Kader denince ne anlardı hepsi, anladın a!...
Şerîat'ın koca bir rûknü: İbn-i Hattâb'ın;
Utanmadan yine kalkışma Hakk'a bühtâna.”³²

Tespitlerimize göre bizim kullandığımız *Sünnetullah* kavramını Akif doğrudan kullanmamaktadır. Onun yerine “kitabullah'daki sünnet”, “fıtratın ahkâmı”, “Allah'ın bir sünneti”, “kanun” ve “kavanîn” gibi ifadelere yer vermektedir. *Safahat*'taki “kanun” ifadesini günümüzdeki anlamıyla tabiattaki değişmeyen yasalar şeklinde anlamamanın isabetli olmayacağını belirten Yıldırım, Akif'in “kanun”u “Allah korkusu” ile “kul hakkı” anlamlarında kullandığına dikkatleri çekerek bunu, “çalışma ilkesi” ile izah eder.³³ Biz Akif'in “kanun” ifadesini çok farklı anlamlarda kullandığını teslim etmekle birlikte, bunun en geniş anlamıyla Allah'ın bütün emirlerine uymak manasında kullanıldığını düşünmekteyiz. Dolayısıyla onun kader

³¹ Ersoy, *Safahat*, 231-232.

* Veba olan yere girmeyin; veba olan yerde iseniz çıkmayın. Hadis-i şerif: Buhari, Tıb 30.

³² Ersoy, *Safahat*, 232.

³³ Ali Yıldırım, “Süreç Felsefesinin Tanrı Anlayışının Mehmet Akif Ersoy'un Tanrı Anlayışı ile Karşılaştırılması”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2013), 8-9.

meselesini, Allah'ın hem iradesi hem de kanunu kapsamında değerlendirdiğini söyleyebiliriz.

3. Kaderle İlişkili Olan Kavramlar: Tevekkül, Azim, Rızık

Akif'in üzerinde çokça durduğu bir diğer konu kaderle ilişkili olan tevekküldür. İslam dinine seküler bağlamda yöneltlen eleştirilerin odağında bu konu yer almaktadır. Çünkü tevekkül inancı, İslam dünyasının bilim ve teknoloji alanında Batı ile kıyas edilemeyecek düzeyde geri kalmışlığının sebebi olarak gösterilmektedir. Dînî bir terminoloji olan Tevekkül'ün, dünyevi bir husus olan “geri kalmışlıkla” kurulan bu olumsuz ilişkisi, zorunlu olarak müslüman mütefekkirleri bu konuda fikir beyan etmeye sevk etmiştir. Akif, “Tevekkülü bir nakîse, daha doğrusu bir rezile addederek bugünkü Müslümanları onunla itham etmek kadar sersemlik olamaz.”³⁴ sözleriyle itirazını dile getirirken Müslümanların da bu yanlış anlamadaki paylarını inkar etmez. O'na göre “Beyni örümcekli bir yığın câhil” yüzünden İslam, kendisine nefret dolu gözlerle bakılan din haline gelmiştir.

“Tevekkülün, hele, ma'nâsı hiç de öyle değil.

Yazık ki: Beyni örümcekli bir yığın câhil,

Nihâyet oynayarak dîne en rezil oyunu,

Getirdiler, ne yapıp yaptılar, bu hâle onu!”

“Yazık ki: Çehre-i memsûha döndü çehre-i din;

Bugün kuşatmada İslâm'ı bir nazar: Nefrin.”³⁵

Bu anlayışın yerleşmesine neden olanları “alçak” olarak gören Akif, yine Fatih Kürsüsünde'de bunun dine sonradan sokulan hurafeden ibaret olduğunu ve dine olan zararını şu dizeleriyle ifade eder:

“<<Çalış!>> dedikçe Şerîat, çalışmadın, durdun,

Onun hesâbına birçok hurâfe uydurdun!

Sonunda bir de <<tevekkül>> sokuşturup araya,

Zavallı dîni çevirdin onunla maskaraya!”³⁶

³⁴ Şengüler, *Külliyat*, c. 9: 170.

³⁵ Ersoy, *Safahat*, 233.

³⁶ Ersoy, *Safahat*, 229.

Tevekkül inancının ataletle ilişkilendirilmesine şiddetle itiraz eden Akif Müslümanların tevekkül inancı sayesinde, üç kıtada mücadele etmek suretiyle ihtişamlı dönemlere kavuştuklarını dile getirir:

“<<Allâh’a dayandım!>> diye sen çıkma yataktan...

Ma’nâ-yı tevekkül bu mudur? Hey gidi nâdan!

Ecdâdını, zannetme, asırlarca uyurdu;

Nerden bulacaktın o zaman eldeki yurdu?

Üç kıt’ada, yer yer kanayan izleri şâhid:

Dinlenmedi bir gün o büyük nesl-i mücâhid.

Âlemde <<tevekkül>> demek olsaydı <<atâlet>>,

Mîrâs-ı diyanetle yaşar mıydı bu millet?

Çoktan kürenin meş’al-i tevhîdi sönerdi;

Kur’an duramaz, nezd-i İlâhî’ye dönerdi.”³⁷

Akif, Hz. Ömer’in tevekkülü tembellikle ilişkilendiren insanlara karşı sert tavrını ise şiirinde şöyle betimler:

“Ömer tevekkülü elbet bilirdi bizden iyi...

Ne yaptı <<Biz mütevekkilleriz>> diyen kümeyi?

Dağıttı, kamçıya kuvvet, <<Gidin, ekin!>> diyerek.

Demek: Tevekkül eden, önce mutlaka ekecek:

Demek: Tevekküle pek sığmıyormuş, anladın a.

Sinek düşer gibi düşmek şunun bunun kabına.”³⁸

Akidevi yönden de meseleyi ele alan Akif, İnsanların kendi beceriksizliklerini Allah’a yüklemesini, en büyük günah olan “Şirk”le

³⁷ Ersoy, *Safahat*, 424. Müslümanların çok kısa sürede geniş bir coğrafyaya, azim ve tevekkül inancı sayesinde hakim olduklarıyla ilgili olarak bkz. Ersoy, *Safahat*, 233. Ayrıca bu yanlış anlamaya ilişkin Akif’in Sa’dî’den aktardığı hikayeyle, Hz. Ömer’in tevekkülü nasıl anladığı hakkında bkz. Ersoy, *Safahat*, 234-235.

³⁸ Ersoy, *Safahat*, 236.

ilişkilendirir. Bu bakış açısına sahip olanların Tevhid inancını bozan Hristiyan ve Yahudiler ile kıyaslar:

“Hudâ’yı kendine kul yaptı, kendi oldu Hudâ;

Utanmadan da tevekkül diyor bu cür’ete... Ha?

Yehûd Üzeyr’e, Nasârâ Mesîh’e ibnu’l-lâh

Demekle unsur-i tevhîd olur giderse tebâh;

Senin bu kopkoyu şirkin sığar mı î mânâ?

Tevekkül öyle tahakküm demek mi Yezdân’a?”³⁹

Akif, tevekkülün *atalet* ile değil de *azim* ile ilişkili olduğunu savunur. “Müslümanlığın iki azim rüknü”⁴⁰ olarak nitelediği azim ile tevekkülü şöyle tanımlar:

“Azim ne demektir; azim bir işi başa çıkarabilmek için ona canla başla sarılmaya karar vermek demektir. Tevekkül ise o işin husûlü için mümkün olan esbabın hepsini tedarik ettikten sonra Cenab-ı Hakk’a bel bağlamak; Onun tevfikini esirgemeyeceğine yürekten inanmak demektir.”⁴¹ Tevekkül ile azim ilişkisi/birliği *Safahat*’taki ifadesini şöyle bulur:

“Demek ki: Azme sarılmak gerek mebâdide;

Yanında bir de tevekkül o azmi te’yîde.

Hülâsa azm ile me’ mûr olursa Peygamber;

Senin hesâbına artık düşün de bul ne düşer!

Şerîat’ın ikidir en muazzam erkânı;

Kimin ki öyle müzebzeb değildir î mânî;

Ayırmaz onları, bir addedip tevessül eder...

Açıkça söyleyelim: Azm eder, tevekkül eder.”⁴²

Yaşadığı dönemdeki Müslümanların atalet hastalığına tutulduklarını ve mücadele ruhunu yitirdiklerini gören Akif, onları adeta silkeleyip

³⁹ Ersoy, *Safahat*, IV. Kitap, 230.

⁴⁰ Şengüler, *Külliyat*, c. 9: 170.

⁴¹ Şengüler, *Külliyat*, c. 9: 346.

⁴² Ersoy, *Safahat*, 234.

kendilerine getirme, onlara taze kan verme derdindedir. Bu amaçla tevekkül konusu üzerinde yoğun bir şekilde durmuş; İranlı Sadi'den naklettiği anlamlı hikâye ile konuyu işlemeye devam etmiştir. Hikaye, bir köylünün aklıktan ölmek üzere olan tilkinin, bir aslanın avının atıklarıyla beslenip hayatta kaldığına şahit olması üzerine, Allah'ın merhametini gerekçe göstererek kendisinin de çalışmasına gerek kalmadan, rızkının yaratıcı tarafından ayağına geleceğine inanması üzerine bir mağaraya çekilmesi ve günlerce bekledikten sonra ölmek üzereyken şöyle bir sesle silkinip kendine gelmesi üzerine kurgulanmıştır:

“<<Dolaş da yırtıcı arslan kesil behey miskin!

Niçin yatıp, kötürüm tilki olmak istersin?

Elin kolun tutuyorken çalış, kazanmaya bak,

Ki artığınla geçinsin senin de bir yatalak.>>”⁴³

Akif'e göre tevekkül; insanın sebepler dairesinde yapabileceklerini yaptıktan sonra, *tedbirin* bittiği yerde başlar. Böylesi bir anlayış neticesinde kişi, Allah'ın desteğini aldığına inanarak yaptığı işte sebat eder ve çalışmaktan hiçbir vakit vazgeçmez. Bunun neticesinde uluhiyet ve peygamberlik makamı dışındaki bütün gayelerine ulaşır.⁴⁴

Akif, İslam İlahiyatında kader konusuyla irtibatlı olarak ele alınan Rızık bahsini de Sünnetullah bağlamında ortaya koymaya çalışır. Rızıkın ezelde taksim edilip insan emeği ve gayretinin bunda hiçbir etkisinin olmayacağı iddiasını reddederek insanın kendi çabasını merkeze alan açıklamalarda bulunur:

“Şu var ki bizim ne ilm-i İlâhî'nin künhünü tedkike cüretimiz, ne de âlem-i gaybı tahkike kudretimiz yoktur. Onun için bilfarz benim şu sa'yimin ilm-i sabık-ı İlâhî'den dolayı pâmâl-i hırman olacağını nereden bilirim! O halde bir sû-i tefehhüm neticesi olarak beni çalışmaktan men edecek minhac-ı sedâddan çevirecek bu gibi efkara neden kapılayım? Hayır hayır! Tedkik olunursa ıyanen görülür ki diyanet-i beyza-yı İslâmiye hayatın meşhud ve mahsus olan bir takım kavânin-i sâbitesini teşri etmemiştir. Rızıkın Cenab-ı Hak tarafından insanlar arasında sa'y ile mütenasib olmak üzere taksim edilmiş bulunması; kimin emeği çok ise nasibi de çok; kimin emeği az ise nasibi de o nisbette az olması mukarrerat-ı İslâmiyededir. İşte size bir

⁴³ Ersoy, *Safahat*, 235-236.

⁴⁴ Şengüler, *Külliyat*, c. 9: 347.

düstûr-u hizmet ki dünya denilen heycâ-ı maişette herkesin iktihâm edeceği şedaid nisbetinde nâil-i meram olacağına itminan hâsıl ederek çalışması için bundan büyük saik olamaz: ‘Cenab-ı Hak kuluna himmeti ve hırs-u talebi nisbetinde verir.’ Hadis.”⁴⁵

İnsanın rızkının insanın istek ve çalışmasına bağlı olarak şekilleneceğini dile getiren Akif’in referansı yine sünnetullahtır. “İslamiyet ahkâm-ı celîlesine ittiba edenlere bülend bir sada ile nida ederek diyor ki: ‘Hayatın sabit, lâyetegayyer bir kavaidi, muayyen bir takım kavanini vardır. O kavanine muhalefette bulunanlar ferman-ı İlâhî’ye karşı gelmiş olurlar; muktezasınca hareket edenler ise ihraz-ı emel ederler. Rızk ile kesb de o kavânîn-i kesbin en başlıcalarından biri de erkenden işe başlayarak takat müsait olduğu kadar çalışmaktır ‘Çalışan bulur. Her müctehidin bir nasibi vardır. Sabah uykusu mâni-i rızıktır.’ Hadis.”⁴⁶

Sonuç

Akif hakkında kaleme alınan kimi eserlerde düşüncelerinin bütünsellikten uzak olarak ele alındığını görmekteyiz. Onun, kader meselesine ömür boyu kafa yorup kesin bir sonuca ulaşamadığı; Cebrî görüşle Mutezîlî görüş arasında gel-gitler yaşadığı ya da Mutezile’nin akılcı yorumunu benimsediğine dair birbirinden farklı değerlendirmeler yapılmıştır.

Akif’in *Safahat*’ta kullandığı Cebrî ifadelerin hangi bağlamda kullanıldığı ve nasıl anlaşılması gerektiğini yukarıda izah etmiştik. Onun sürekli olarak insan iradesi ve sorumluluğuna yaptığı vurguyu da dönemin sosyal ve siyasal olayları bağlamında izah etmek daha doğrudur. Şayet Akif’te Mutezîlîlik aranacaksa, bu yönünde aranmalıdır. Çünkü Mutezile, İslam tarihindeki baskıcı yönetimlerin uyguladıkları istibdatın Allah’ın kaderi olduğuna itiraz etmiş ve bu tür yönetimlerin karşısında yer almıştır.⁴⁷

İnsanları tembelliğe sevk eden, insan iradesine önem vermeyen anlayışa karşı mücadele eden Akif; insanları dünya hayatına karşı teslimiyetçi düşünceden vazgeçirerek, azme sarılmaları için çaba sarf etmiştir. Dolayısıyla kaderin teorik yönünden ziyade pratikteki akisleri

⁴⁵ Mehmet Akif Ersoy, *Mehmed Akif Ersoy’un Makaleleri*, haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Nuran Abdulkadiroğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1987), 212.

⁴⁶ Ersoy, *Makaleler*, 213.

⁴⁷ İnsanın özgürlüğü ve kader inancının sosyal, siyasal olayların izahına nasıl aksettiği hakkında bkz. Ammara, *Mutezile*, 209-280.

üzerinde durmuştur. Onun çalışmayı ön plana çıkaran gayret, sa'y, azim, mesai, tekasüf, terakki, mücadele vb. ifadelerinden hareketle, Muhammed İkbâl gibi felsefedeki hareket ilkesini benimsediği ileri sürülmüştür. Çünkü, süreçte belirleyici olanın hareket olduğu düşüncesi, insanı hayatta daha aktif olmaya sevk etmektedir.⁴⁸

Sonuç olarak şiirindeki çaresizlik ve umutsuzluk ifadeleri Akif'i cebri yapmadığı gibi; insan iradesini ön plana çıkarırken kullandığı öğeler de tipik bir Mutezili yapmaz. Bu konuda O'nu bir mezhebin kalıbına oturtmak zor olmakla birlikte Ehl-i sünnet'ten bağımsız değerlendirmek hatalı olacaktır. Çünkü Akif, insanı üretmeye ve hayatta aktif olmaya teşvik ederken; Allah'ı mutlak güç sahibi ve her şeyin yaratıcısı olarak niteler. Ayrıca, kaderi *ilahi bir sır* olarak tanımlayıp hakkında konuşulmasını doğru bulmaz.

Kaynakça

Ammara, Muhammed. *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Ekin Yayınları, 1998.

Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlähiyat Fak. Vakfı, 9. bsk., 2001.

Cerrahoğlu, A. *Bir İslam Reformatörü Mehmet Akif*. İstanbul?, 1964.

Çelebi, İlyas. "Sünnetullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/159-160. İstanbul: TDV, 2010.

Eliaçık, R. İhsan. *Mehmet Akif Ersoy*. İstanbul: İlke Yayıncılık, 1. bsk., 2004.

Ersay, Mehmet Akif. *Mehmed Akif Ersoy'un Makaleleri*. haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Nuran Abdulkadiroğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1987.

Ersay, Mehmet Akif. *Safahat*. haz. Mehmet Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: İnkılâp, 32. bsk., 2003.

Güçlü, Abdülbâki - vd. *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2. bs., 2003.

Kaya, Hasan. *Mehmet Akif Ersoy'un Dini ve Siyasi Fikirleri*. Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2009.

⁴⁸ Yıldırım, "Süreç Felsefesinin Tanrı Anlayışının Mehmet Akif Ersoy'un Tanrı Anlayışı ile Karşılaştırılması", 9, 14-15.

Macit, Meliha. *Mehmet Akif Ersoy'un Geleneksel Dinî Anlayışa Eleştirisi*. Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2006.

Okay, M. Orhan. “Kader ve İrade Problemi Karşısında Mehmet Âkif”. *Türk Kültürü* XXV/286 (1987), 65-73.

Şehristânî, Muhammed Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-Nihal İslâm mezhepleri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. bs., 2005.

Şengüler, İsmail Hakkı (ed.). *Mehmed Âkif Külliyyatı*. 10 Cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1990.

Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2010.

Yeprem, M. Saim (Mustafa Saim). *İrade hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1997.

Yıldırım, Ali. “Süreç Felsefesinin Tanrı Anlayışının Mehmet Akif Ersoy'un Tanrı Anlayışı ile Karşılaştırılması”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2013), 1-15.

“Yeni Şafak - Düccane Cündioğlu - Bir adam düşününüz ki... - 2.7.2006”. Erişim 29 Eylül 2022.

<https://www.yenisafak.com/arsiv/2006/temmuz/02/dcundioglu.html>